

שעשועים עם המוות: על "פרובוקציה" של סטניסלב לם

13 נובמבר, 2022 פרופסור אביהו זכאי -

סטניסלב לם ידוע בראש ובראשונה כסופר המדע הבדיוני החשוב ביותר של מזרח אירופה ואולי של המאה ה-20 כולה. אבל לאחרונה פורסם ספר חשוב שלו בעברית, שדווקא אינו מדע בדיוני, אלא משהו אחר לגמרי. הספר [פרובוקציה](#), תרגם מפולנית יעקב גרינולד, ירושלים, הוצאת כרמל, 2021.

המערכת

כריכה קדמית של "פרובוקציה" מאת לם

בשנת 1984 פרסם המדע הבדיוני הפולני הנודע סטניסלב לם (1921-2006) ספר בשם **פרובוקציה**, המהווה כדבריו: "היפותזה היסטורית-פילוסופית מקורית לגבי השורשים הלא מוכרים של השואה והתפקיד שהמוות, במיוחד מוות המוני, שיחק בתרבויות של כל הזמנים עד ליום הנוכחי". **פרובוקציה** מבוסס על חיבור לא קיים בשם **קורות רצח-עם** מאת מחבר גרמני דמיוני בשם אספרניקוס, דוקטור להיסטוריה ואנתרופולוג, שעניינו "השאלה על אודות מקומו של המוות בתרבות האדם". מעניינו העיקרי הוא דיון על מצב הקיום האנושי לאור זוועות המאה העשרים. היחס למוות ולרוע מוכר בהיסטוריה האנושית, אך במאה העשרים, עם השואה ותנועות טרור מודרניות, היחס אליו השתנה תכלית שינוי – מחטא הפך המוות לסגולה טובה, להצדקה, לחובה קדושה רבת יראה והוד. תוך עיון בתמורות אלה המחבר סטניסלב לם מפרך כמה אמיתות קבועות ועומדות ביחס לשואה ורצח עם.

בשנת 1984 פרסם לם גם "מסה אוטוביוגרפית" בכתב העת **ניו-יורקר** המלמדת רבות על ילדותו ונעוריו בפולין לפני ובעת מלחמת העולם השנייה, וכיצד הללו השפיעו רבות ועמוקות על יצירותיו. לסטניסלב לם היו כל הסיבות לכתוב ספר על רצח-עם ומקומו של המוות בהיסטוריה, מאחר כבן למשפחה יהודית מתבוללת הוא חווה זאת בפולין באורח בלתי אמצעי. הוא נולד בשנת 1921 בעיר לבוב (לְמֶבֶּרְג) בפולין. בן שמונה עשרה היה כשפרצה מלחמת העולם השנייה בשנת 1939. בין השנים 1939-41 לבוב הייתה תחת שלטון סובייטי. בשנת 1941, עם הפלישה הנאצית לרוסיה, היא נכבשה על ידי הנאצים. לדברי לם הוא והוריו "הצליחו לחמוק מלהיכלא בגטו של לבוב. עם ניירות מזויפים הורי ואני עברנו תקופה קשה זאת". בזמן הכיבוש הנאצי "חיינו ניצבו בסכנה פעמים רבות". כבן למשפחה יהודית הוא חווה "מלחמה, רצח המונים והשמדה... לילות במקלטים בזמן התקפות אוויריות, חיים תחת זהות בדויה" ו"כל סכנה שניתן לדמיין". בשנים אלה נדמה היה "לחיה [הנסה על נפשה] בעת ציד מאשר לבן אנושי", ולמד "מניסיון קשה שההבדל בין חיים למוות תלוי בדברים פעוטים והחלטות קטנות". תוך סיכון חייו הוא ביקר כמה פעמים בגטו היהודי של לבוב כדי לפגוש את חבריו. שנה לאחר מכן הללו נרצחו בשנת 1942 במחנה ההשמדה בלז'ץ, הסמוך ללבוב. בשנת 1944 כבשו הרוסים מחדש את לבוב ופעלו לספחה, וכך בשנת 1945 משפחת לם עקרה לעיר קרקוב בפולין. ההיסטוריה האישית של לם יכולה אם כן לסייע רבות בהבנת התוכן והצורה, לצד המניעים והסיבות, שהביאו לכתיבת ספרו **פרובוקציה**, המשמש כשמו כן הוא מעין התגרות, התרסה, על המקובלות המסורתיות בנוגע למקום הרוע והמוות בתרבות האדם.

שם המחבר הבדיוני – אספרניקוס – בו משתמש לם מזכיר את האסטרונם והמתמטיקאי המפורסם ניקולאוס קופרניקוס (1543-1473), אשר חולל את המהפכה הקופרניקאית, שבה השמש, ולא הארץ, מהווה את מרכז היקום. בדומה לקופרניקוס, אספרניקוס מתכוון "לבצע מהפך באנתרופולוגיה של הרוע", או ביחס למוות מצד האנושות. הרוע אמנם הוא תופעה אנתרופולוגית חשובה הכרוכה הדוקות במהות הקיום האנושי. אך במאה העשרים, טוען אספרניקוס, חל שינוי גמור ביחס לרוע, אשר הפך רצח דווקא "למעלה טובה" (עמ' 38).

זה מהות המהפך שעושה אספרניקוס באנתרופולוגיה של הרוע. עם הפיכת הרצח מחטא למעלה טובה במאה העשרים, "המקור הגרמני של 'הפתרון הסופי' לבעיית היהודים' ברייך השלישי" הפך "מרכיב משני בלבד בתהליך שאינו מוגבל לא למרצחים הגרמנים, ולא לקורבנות היהודים", אלא מהווה למעשה חלק מתופעה מהותית וכוללת יותר – הידרדרות ו"שפל מיאוס של האדם המודרני בן זמננו". נוכח חזות קשה זו של טבע ואופי מהות הקיום האנושי, מטרת אספרניקוס היא "לקעקע את דמותו" של האדם המודרני "אחת ולתמיד ולהפילו כך ששוב לא תהיה לו תקומה" (עמ' 19). לדעתו אין בידי ההיסטוריה של המאה העשרים, ואולי גם מעבר לה, להציע כל נחמה לגבי פשר ומהות המצב האנושי זולת רוע, שפל ומיאוס.

אילו היה הנאציזם מנצח, טוען אספרניקוס, "הוא היה הופך לוותיקן של רצח, תוך שהוא קובע הלכה" לגבי "טוהר מידותיו במעשי הפשע". לשון אחר, "זהו הפיתוי שהתאבן בקרקעית מכתשי ההפצצה, שם קבור הנאציזם – כוח עירום, שלוח רסן, אשר הוכרע על ידי כוח גדול ממנו". אך בה במידה, ממשיך לם, "שם מתחת לאפר, על רשתות יצוקות של כבשני המשרפות, הוטבעה צלילתו של הפיתוי הנדיר, של התגשמות הכמיהות החזקות ביותר שאליהן מסוגל האדם" – הפיכת רצח מחטא לסגולה טובה, והתגשמות של הצדק הטבעי. וכך, בצורה אירונית, "במקום הרטט הקדחתני של מרצח במחשכים" אנו חוזים דווקא ב"רצח שהפך למעלה טובה, לחובה קדושה, למלאכת הקרבה לא קלה, לעניין של כבוד והוד". בסופו של דבר, "הרצח יועד להיעשות לעיקרון ממלכתי מטהר, לאמצעי שאין להמירו במשהו אחר, יועד להיעשות ונעשה" (עמ' 39). במובן זה "לשלטונות הכיבוש" הנאצי "לא היה עניין חשוב יותר מאשר הצגתו של הטבח בתור התגשמות הצדק הטבעי" (עמ' 48). מהות היהדות לגביהם לא הייתה הנזע כי אם "הרוע. היהודים הוגדרו כרוע בריכוז גבוה במיוחד" (עמ' 49). ולכן עבור הנאצים "רדיפת היהודים נתפסה לא כפשע, כי אם כהיפוכו הגמור, כהגשמתו של הצדק המוחלט". מול הרוע המוחלט ניצב הצדק המוחלט. והטבח שביצעו הנאצים הפך במובן זה ליעודם ו"לשליחותם ההיסטורית" (עמ' 50).

בעבר, טוען אספרניקוס, המוות היה חלק חשוב מהחיים, ואף מצא "לעצמו ולו פינה במבנה התרבות" האנושית. אך "מגמות התנכרות כלפי המוות התחזקו בייחוד במאה ה-20", והוא הפך להיות "גוף זר ואף חסר פשר בתרבות" המודרנית (54-55). כאן נעוצה חשיבותו הרבה של הנאציזם בתולדות האנתרופולוגיה של הרוע: מה שהנאציזם העלה לדגה של "דוקטרינה ממלכתית" הייתה "השבתו של המוות לחיק התרבות". אך הוא עשה זאת בדרך מתוחכמת ביותר – "מוטב היה להרוג לא לשם השבת המוות לחיק התרבות, אלא למען ניצחון הטוב, החיים, ההצלה" (עמ' 55). וכך עם הצדקת רוע והכשרת רצח, "ים המוות שבו טובל הנאציזם" (עמ' 32) היה רק הקדמה לתנועות טרור מודרניות.

יש קשר הדוק ביותר לדעת אספרניקוס בין הנאציזם לטרור המודרני במאה העשרים. הדמיון שבין "טרוריים להיטלריזם" מתבטא בכך "שהרוצחים שוב הכריזו על עצמם בתור שופטי-דין-צדק" (עמ' 63). זו הסיבה שתנועות הטרור במאה העשרים, אשר מדברות על "רצח באצטלה של חובה, של הקרבה עצמית ושל זעם קדוש" (עמ' 64),

זומות מאוד לנאציזם. אצל שניהם "המוות, מושתת על סיבתיות, מונחה בנחישות קרה ומזוהה עם תחושת החובה, השיב לעצמו" שוב "את מקום הכבוד שלו בתרבות האדם. מנושל – הוא שב לחיקה" (עמ' 66-65). וכך הרעיון הנפוץ בתנועות טרור "שהעתיד דורש קורבנות אדם משמש את הטרוריסטים כמין מגילת מגן, כפי ששימש את הנאצים רעיון 'הרייך בן אלף השנים'" (עמ' 66-65). בדרך זאת "טרור, בתפיסתו העצמית, בתור חף מכל משגה ודופי, השתווה בהחלט לאותו 'ותיקן הרצח' שהנאציזם שאף להגשים" (עמ' 67). זאת ועוד, התלות ההדדית בין המערכת הנאצית לבין זו של טרור מודרני "מבהירה את יחס הקירבה שביניהן – הן אחיות למחילה עצמית שאותה נוטלים המרצחים". בשתי המערכות כאחת "הקבלה המוחלטת של סמכות, כמו גם התכחשות מוחלטת לסמכות, מחסירות מחשבון המעשים את המצפון, ובדרכים שונות מובילות לאותו סיום מדמם" (עמ' 66).

המערכה הראשונה לדעת אספרניקוס "להשבת זכויותיו של המוות" התחוללה בימי "מלחמת העולם השנייה". מלחמה זו "שימשה כמסווה שבסיועו התבצע רצח עם" מאחר ובה מעבר לקווי החזיתות שחצו "בין הרייך לשאר העולם נוצר מנגנון להשמדה המונית". המערכה השנייה התרחשה לאחר מלחמת העולם השנייה, שבה ניתן היה "להכריז על המוות בתור מגשים של דין הצדק" (עמ' 63), כפי שניתן לראות ב"תנועת טרור" שפשתה באירופה, כגון קבוצת "הבריגדות האדומות" באיטליה בראשית שנות השבעים של המאה העשרים. בין פעולותיה המפורסמות של קבוצת מחתרת טרוריסטית מרקסיסטית זו הייתה רציחתו של אלדו מורו (1916-1978), מדינאי ומשפטן איטלקי, וראש ממשלת איטליה בעבר (1974-1976). וכך עם הטרור תפס המוות שוב "את מקום הכבוד שלו בתרבות האדם" (עמ' 66).

הספר פרובוקציה כשמו כן הוא מהווה קריאת תיגר, פרובוקציה, התגרות, נגד השקפות מושרשות ביחס לשואה, רצח והשמדת עם. בניגוד לתפיסה המקובלת היוצרת ניגוד בלתי מתפשר בין רוצחים חסרי מצפון משוללים כל ממד מוסרי ואנושי לבין נרצחים זכים וקורבנות תמימים, אספרניקוס טוען כי צריך דווקא להתייחס אל המוות בתור מגשים של צדק ומוסר. אחת הסיבות לכך היא ש"הרוע יעיל יותר ומעשי יותר מהטוב, באשר הטוב נאלץ לבגוד בעצמו כדי לבלום את הרוע". או בלשון אחר, "הצדק מנצח במידה שהוא לובש את צלמו של הרוע" (עמ' 68). זה המהפך הגדול "באנתרופולוגיה של הרוע" שאספרניקוס מתכוון לערוך בספרו. וזו מהות הפרובוקציה הגדולה שהוא משטח ופורש בהרחבה בפני הקורא.

הלקח מהשיעור אותו "לימד את תקופתנו הנאציזם", מדגיש אספרניקוס, הוא ש"אפשר למוטט בכוח את המדינה הטוטליטרית הפושעת, כפי שהוחרב הרייך השלישי", אך לא ניתן להרוס את היחס לרוע. לאחר ש"חשף לאור יום את הקשר האימתני שבין הגידול הממאיר של רצח עם לבין גרורותיו שבחיקה של התרבות האירופית", אספרניקוס מסרב לראות בזוועות הנאצים "דבר יוצא דופן" (עמ' 69). במקום זאת הוא ממקם את השואה בהקשר הנרחב של "תורות אחרות הימים במאה ה-20, שהחל במחנות כפייה ומוות, ומיצה את מחזורו בהגיעו אל מחנה של אובדן מרצון" (עמ' 69). הביטוי "מחנה אובדן מרצון" מתייחס לכת "היכל העם" של הכומר האוונגליסט ג'יימס וורן ג'ונס (1931-1978), אשר ביצע עם מאמיניו בשנת 1978 התאבדות המונית של לערך אלף איש, אישה, וילדים, בניאנה בצפון אמריקה הדרומית. "בצעד הסופי הזה", טוען אספרניקוס, "המרצחים התמזגו עם הקורבנות, כדי הוכחה ניצחת שכל אחד אשם". עם ההתאבדות ההמונית בניאנה "הרוע ביקר בתורו בכל מקום שאפשר להעלותו על הדעת, והמשחק הניהיליסטי, שראשיתו בפרנויה של הנאציזם, בא אל סיומו בטירוף של התאבדות קולקטיבית" (עמ' 70).

לאור היחס למוות בתולדות דברי הימים והשבת זכויותיו במאה העשרים, המחבר מסיים את ספרו בתהייה עצובה מה עוד נותר לאנושות בתחום יחסה אל המוות ואיזה "עוד שעשועים עם המוות" היא "תמציא?" העתיד הוא מדרון פתוח מבחינה זאת ולכן "השאלה הזאת, בלא מענה, נועלת את 'קורות רצח-עם', מסיים לם. אם ההיסטוריה של המאה העשרים איננה משרת טובות, הרי כך גם בבירור זו של ראשית המאה העשרים ואחת בימינו, כפי שניתן לראות בפלישה הרוסית לאוקראינה בכלל, והעיר לבוב בפרט, מקום ילדותו ונעוריו של סטניסלב לם.

קיראו עוד על סטניסלב לם

אלי אשד – החיזר מפולין

שישים שנות סולאריס

הישבן האנשי: ההגדרות על פי סטניסלב לם

פרופסור אביהו זכאי

פרופסור אמריטוס בחוג להיסטוריה של האוניברסיטה העברית. תחומי מחקר שלו היו היסטוריה דתית ואינטלקטואלית של ראשית העת החדשה, והתנועה הפוריטנית באנגליה ובאמריקה. לאחרונה מתמקד בהיסטוריה אינטלקטואלית של גולים מגרמניה הנאצית וחיבורי ההתנגדות שלהם לברברים הנאצי.

